

BOOK REVIEW – RECENZE

Tomáš Klír: Zánik a pustnutí venkovských sídlišť v pozdním středověku. Chebsko a Slavkovský les. Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum, Praha 2023. ISBN 978-80-246-5103-03. 334 str.

Tomáš Klír je v Čechách už dvacet let hlavním hybatelem výzkumu pozdně středověkých agrárních dějin. Heuristicky suverénně se pohybuje na poli archeologie i historie, umně zapojuje přístupy historické sociologie, intenzivně využívá poznatky přírodních věd a v neposlední řadě budí velký respekt sečtělostí v relevantní zahraniční literatuře. Mimořádné badatelské schopnosti osvědčil opakovaně, nejnověji v knize o příčinných okolnostech pustnutí vesnic v nejzápadnějším cípu dnešních Čech. Výsledky svého zájmu o osídlení pohraničního regionu předtím předložil v několika obsáhlých časopiseckých studiích (např. *Klír 2016; 2017*) a zčásti sumarizoval v knize *Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku (Klír 2020)*.

Tato monografie přináší v první řadě analýzu rejstříků chebské zemské berně, což je pramen, který skýtá jedinečnou výpověď o sociální a geografické mobilitě venkovského obyvatelstva ve 14. a 15. století. Ponor do ohromného a prozatím jen minimálně badatelsky využitého chebského archivu si vyžádal odklad komplexní publikace terénního výzkumu zaniklých vesnic, realizovaného především v letech 2006–2008 (tehdy jako společný projekt pražské a bamberské univerzity). Prodleva se však bohatě vyplatila, protože teprve při mravenčí heuristické práci s písemnými prameny postupně vystaly neotřelé otázky, které představují výkladovou osu recenzované knihy. A co je hlavní, autor k nim dokáže dodávat i přesvědčivé odpovědi, které v mnoha ohledech podřývají dosavadní apriorní vzorce archeologického uvažování.

Originalita autorova přístupu tkví ve způsobu objasňování zásadního problému, a sice v jakém vzájemném poměru byla dynamika pozdně středověkého pustnutí determinována přírodními a sociálními faktory. Jestliže dosavadní české archeologické bádání přímočaře hledalo příčiny zániku určitých vsí v křehkém ekologickém rázu jejich zázemí a v katastrofách typu válečných událostí, Tomáš Klír spíše klade důraz na obecnější dobové demografické a sociální změny, které se projevovaly v hustotě osídlení větších teritorií. Nevylévá však vaničku i s dítětem. Důsledně bere na zřetel přírodní podmínky jednotlivých extravilánů, nikoli ale v úzkém kontextu konkrétních lokalit (jak bylo dosud zvykem mezi archeology), nýbrž v širší regionální perspektivě. Všiml si, že ve sledované oblasti se pustnutí dotklo hlavně obvodových pásů horských oblastí. V knize opakovaně předestírá otázku, proč v těchto místech vesnice zanikaly v relativně větším počtu, když blízké lokality s obdobnými podmínkami zemědělské výroby, položené ale hlouběji v rámci stejných ekozón, naopak přetrvaly do současnosti, respektive do 20. století. Jejich obyvatelé hospodařili *de facto* na stejně (málo) úrodné půdě, využívali srovnatelné pastviny a lesy, přičemž i vodní zdroje měli k dispozici podobně.

Jako laborator pro řešení nastíněného problému slouží zaniklá středověká ves Schwarzenbach. Umístěním na okraji Slavkovského lesa představuje typický příklad trvale opuštěné lokality v horských oblastech obklopujících úrodnou Chebskou pánev. Autor nejprve rekonstruuje osídlovací postup daného území, přičemž založení vsi klade *per analogiam* k přelomu 12. a 13. století. Paralelně sleduje vývoj vrchnostenské držby. Důkladně se zabývá i ekonomickými a sociálními vazbami daného mikroregionu, formovanými napojením na tržní okruh Chebu. Sleduje i úlohu tržních center druhého až třetího řádu. Byly to právě sociální vazby, jež autor považuje za rozhodující faktor trvalého opuštění vsi na konci 14. století.

K samotnému Schwarzenbachu je k dispozici jen minimum písemných pramenů; všechny pocházejí z 2. poloviny 14. století. Zdejší usedlosti byly evidovány v leuchtenberských lenních knihách, z jejichž zápisů vyplývá, že se ves v této době postupně vyliďňovala. Na základě kusých zmínek

však nelze zodpovídat ambiciózní otázky po příčinných okolnostech jejího definitivního zániku. Argumentaci proto autor vystavěl na řetězci hypotéz, jimiž úzce navazuje na zmíněnou knihu o rolnictvu na pozdně středověkém Chebsku (*Klíř 2020*). V ní obšírně pojednal mj. problematiku migrace držitelů poddanských usedlostí, která byla překvapivě vysoká. Relativně časté střídání hospodářů představovalo jeden z doprovodných jevů tehdejší populační krize. Dynamika přesídlování byla totiž ovlivňována uvolňováním lukrativních nemovitostí. Autor daný jev popisuje jako dominový efekt. Začátek řetězce představovalo přesídlování nejbohatších a podnikavých sedláků do Chebu. Noví obyvatelé města většinou pocházeli z jeho blízkého zázemí. Jimi uvolněné lukrativní venkovské usedlosti obsazovali rolníci z vesnic relativně vzdálenějších od města. Tento řetězec měl několik článků, přičemž se zastavil v obvodovém pásu horských oblastí, kde ležel i Schwarzenbach. Proč skončil právě zde, autor vysvětluje logickou úvahou. Usedlosti Schwarzenbachu, jehož obyvatelé přesídlili většinou do blízkých vesnic ležících ve znatelně úrodnější oblasti při úpatí Slavkovského lesa, nebyly ničím atraktivní. Skýtaly totiž stejné podmínky pro zemědělskou výrobu jako sousední, hlouběji ve Slavkovském lese položené vsi. Tyto lokality tudíž přetrvaly; jejich obyvatelé by si přesídlením do Schwarzenbachu (a dalších podobně situovaných a postupně opouštěných vsí na okraji horského území) nijak nepolepšili.

Autor své interpretace staví na všestranné srovnávací analýze přírodních podmínek někdejšího hospodářského zázemí Schwarzenbachu. Zohledňuje bonitu půdy, sluneční expozici obhospodařovaných pozemků, vydatnost vodních zdrojů atd. Strukturu a rozsah extravilánu zaniklé vsi rekonstruuje dosti bezpečně, protože díky vysoce kvalitním datům leteckého laserového skenování zemského povrchu (zpracoval Ondřej Malina) lze sledovat reliktu pluziny v podobě dobře dochované soustavy mezních hřbetů. Prostor někdejšího intravilánu, lokalizovaný ve svahu nad drobným potokem, je naproti tomu málo „čitelný“. Relikty usedlostí a další antropogenní (zčásti pozdější) útvary byly dokumentovány na samém začátku badatelského projektu při tradičním geodeticko-topografickém průzkumu. Zaniklé stavby se na dnešním povrchu terénu prakticky neprojeví. Místa, kde se rozkládaly jednotlivé usedlosti, lze identifikovat pouze podle terénních úprav, které jsou však dnes dosti erodované. Jedná se o snadno přehlédnutelné svahové odřezy. Počáteční hypotézu, že na těchto plošinách, zčásti zapuštěných do svahu a dílem nasypáných, stály obytné a hospodářské stavby, potvrdily geochemické analýzy půdy. Nejvýraznějším reliktem vsi je malé tvrziště s okrouhlým příkopem. Popis, klasifikace a interpretace terénních reliktů Schwarzenbachu zabírají několik desítek tiskových stran. Tato část knihy nabývá formy metodiky, což je pochopitelné vzhledem k tomu, že v českém kontextu dosud nebyla publikována zaniklá ves, která by se projevovala obdobnými terénními reliktu – prakticky pouze svahovými odřezy. Autor proto uvádí analogie z Britských ostrovů, kde je průzkum těchto objektů dosti rozvinut (např. *Christie – Stamber 2012*).

Publikace výsledků terénního výzkumu Schwarzenbachu a jejich následná interpretace jistě představovaly hlavní motiv k sepsání knihy, její cíle jsou však mnohem ambicióznější. Okolnosti pustnutí zkoumané pod drobnohledem ve Slavkovském lese autor porovnává s dynamikou vývoje sídelní struktury v dalších oblastech (ekozónách) širšího Chebska. Jako ostrý kontrast slouží úrodná Chebská pánev. Zde se během 14. století změnila sídelní struktura jen minimálně, přičemž příčinné okolnosti jejího nepatrného prořídnutí byly úplně jiné než v (pod)horských oblastech. V úzkém zásobovacím okruhu Chebu zaniklo jen několik málo vsí, bez výjimky drobných sídlišť. Ta se vyliadila v důsledku jevu, který autor nazývá komercializací zemědělské produkce a hladem po půdě. Zásadní byla skutečnost, že obhospodařování polností drobných sídlišť nebylo svázáno přísnými komunitními pravidly jako v případech většiny okolních (větších) vsí s traťovými pluzinami. Úzké pole tvořící součást široké trati bylo nezbytně nutné obdělávat ve stejném cyklu jako okolní pozemky, ať z důvodu společné pastvy na úhorech nebo kvůli omezené dostupnosti z polních cest. Polnosti usedlostí drobných sídlišť bylo naopak možné využívat podle vlastního uvážení. Proto se na tyto pozemky soustředila pozornost chebských měšťanů a bohatých sedláků, a to z více důvodů. Získávali půdu, již mohli dlouhodobě využívat k zemědělské produkci orientované primárně pro trh, a nikoli k subsistenci.

Potažmo držbou (dobře prodejné) půdy zhodnocovali finanční prostředky a rozšiřovali majetek pro případné dělení mezi potomky. Vlastní dvory vázané na tyto pozemky (obhospodařované z jiných usedlostí) nebyly osazovány, a proto zanikaly.

Další oblastí, k níž autor upírá pozornost, jsou pahorkatiny a vrchoviny západně a severozápadně od Chebu, konkrétně Smrčiny, severní část Hornofalckého lesa a západní cíp Krušných hor. Z hlediska výpovědních schopností písemných pramenů jsou příhodné zvláště Smrčiny. Autor zjistil, že zde na přelomu 14. a 15. století zpusly téměř tři čtvrtiny všech sídlišť. Z nich třetina zanikla trvale. K opětovnému osazování většinou došlo po 10–20 letech, což bylo někdy provázáno i zmenšením počtu usedlostí a současně zvětšením jejich hospodářského potenciálu (kontrakcí zemědělsky využívané půdy). Neobnoveny zůstaly vsi v hraničních přírodních podmínkách. Značný demografický propad byl způsoben lokálními ozbrojenými konflikty. I na příkladu těchto oblastí autor uvažuje o migraci do ekonomicky výhodnějších lokalit jako o rozhodujícím faktoru trvalého prořídnutí sídelní sítě. Na začátku tohoto řetězce stál opět Cheb, což lze sledovat díky berním rejstříkům.

Když autor ve středoevropském kontextu porovnává procesy pustnutí na širším Chebsku, resp. na území chebského městského státu, není překvapivým zjištěním, že po chronologické stránce obdobné vývojové trajektorie shledává v říšských oblastech, a nikoli v zemích Koruny české. Opírá se o výsledky poměrně rozvinutého německého bádání, které v knize přehledově nastiňuje. Z řady regionálních sond vyplynulo, že v říšských oblastech proběhla vlna výrazného pustnutí v posledních desetiletích 14. století, což – jak historici poměrně podrobně zmapovali – úzce souviselo s hlubokou mortalitní krizí, jejíž počátky se překrývají s šířením morové nákazy v Zálpí. Autor však upozorňuje i na jeden podstatný aspekt, který regionální sondy opakovaně odhalily, a sice že výrazné vyliďňování venkova nastalo až s určitou časovou prodlevou vůči nástupu pandemie.

Co mě na recenzované knize udivuje nejvíce, je její komplexnost. Autor ve dvojjediné roli archeologa-historika předložil sondu do sociálních a hospodářských dějin pozdně středověkého venkova, v níž obyvatelé zaniklých vsí nevystupují jako pasivní oběti dobových katastrof či vrtkavé přírody, nýbrž lidé schopní adaptace. Klírový vývod stran migrace jako jednoho z klíčových faktorů vyliďňování určitých regionů působí naprosto logicky a jednoduše, o to je překvapivější, jak moc archeologové doposud věřili na osudové změny v (mikro)ekosystému jednotlivých lokalit. Autor nastavuje úplně jinou perspektivu, když ukazuje město a venkov jako dvě spojené nádoby.

Jan Kypta

Literatura

- Christie, N. J. – Stamper, P. A. (eds.) 2012: Medieval Rural Settlement: Britain and Ireland, AD 800–1600.* Bollington: Windgather Press.
- Klír, T. 2016: Sociální kontext slovansko-německého jazykového kontaktu. Severovýchodní Bavorsko a Chebsko v raném středověku. Archaeologia historica 41(1), 301–337. <https://doi.org/10.5817/AH2016-1-17>*
- Klír, T. 2017: Procesy pustnutí, válečné škody a tzv. sociální úhory. Chebsko v pozdním středověku. Archaeologia historica 42(2), 713–743. <https://doi.org/10.5817/AH2017-2-16>*
- Klír, T. 2020: Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku. Sociální mobilita, migrace a procesy pustnutí. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum.*